

Літаратура

1. Ковшова, М.Л. Анализ фразеологизмов и коды культуры / М.Л. Ковшова // Известия РАН. Серия литературы и языка. – 2008. – Т. 67. – № 2. – С. 60–65.
2. Байбурин, А.К. Жилище в обрядах и представлениях славян / А.К. Байбурин. – Л.: Наука, 1983. – 188 с.
3. Ляшчынская, В.А. *Дзверы* – сімвальны кампанент фразеалагізмаў архітэктурна-домаўладкавальнага кода культуры / В.А. Ляшчынская // Скарынаўскія традыцыі: гісторыя і сучаснасць: зборнік навук. артыкулаў: у 2 ч. Ч. 1 / рэдкал.: А.М. Ермакова (гал. рэд.) [і інш.]; М-ва адукацыі РБ, Гом. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны. – Гомель, 2015. – 252 с. – С. 194–202.
4. Ляшчынская, В.А. Аналіз фразеалагізмаў з кампанентам *сцяна* ў беларускай і рускай мовах / В.А. Ляшчынская // Региональные аспекты современных историко-правовых, филолого-культурологических, психолого-педагогических, естественнонаучных и экономических исследований: сб. матер. Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 85-летию Брянского гос. ун-та им. И.Г. Петровского и 20-летию филиала ун-та в г. Новозыбкове; г. Новозыбков, Брянской обл., 15-16 октября 2015 – Ч. 1. – 362 с. – С.185–194.
5. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў: у 2 т. Т. 1: А–Л / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 672 с.; т. 2: М–Я / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 704 с.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5-і т. Т. 1: А–В [рэд. тома М.П. Лобан]. – Мінск: гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1977. – 608 с.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т. Т. 2: Г – К / [Рэд. тома А.Я. Баханькоў]. – Мінск: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1978. – 768 с.
8. Большой фразеологический словарь русского языка / отв. ред. В.Н. Телия. – 4-е изд. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2009. – 784 с.
9. Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2004. – 448 с.

УДК 811.161.3'367.335:398.9

Н. П. Цімашэнка

Беларускія парэміі са структурай складанага сказа з рознымі відамі сувязі

У артыкуле разглядаюцца беларускія прыказкі і прымаўкі, якія па сваёй структуры суадносяцца са складанымі сказамі з рознымі відамі

сувязі. Аўтарам аналізуюцца семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі такіх парэмічных канструкцый, даецца характарыстыка з боку іх пунктуацыйнага афармлення.

З глыбокай старажытнасці да нас дайшлі разнастайныя фальклорныя творы, сярод якіх асаблівае месца займаюць прыказкі і прымаўкі, якія па праву можна лічыць узорами народнай мудрасці і дасканаласці. Менавіта ў парэмічных канструкцыях яскрава выяўляецца характэрнае роднай мовы. Тут адлюстраваны мудрасць і душа нашага народа, змешчана сістэма поглядаў на акаляючую рэчаіснасць. Гэты фальклорны жанр справядліва можна назваць мастацкім летапісам народа. Беларускія парэмічныя канструкцыі змяшчаюць у сабе павучальны маральна-практычны змест, што робіць іх агульнанародным здабыткам. Актуальнасць даследавання заключаецца ў тым, што беларускія прыказкі і прымаўкі як разнавіднасць фальклорных жанраў маюць цікавы моўны матэрыял для разгляду асаблівасцей розных сінтаксічных адзінак. У даным артыкуле наша ўвага будзе скіравана на парэмічныя канструкцыі, якія па сваёй структуры суадносяцца са складанымі сказами з рознымі відамі сувязі (складанымі сказами камбінаванай будовы). Адрозніваем, што складаныя сказы з рознымі відамі сувязі, якімі прадстаўлены беларускія прыказкі і прымаўкі, сустракаюцца рэдка ў параўнанні з іншымі тыпамі складаных і простых сказаў. Прааналізаваўшы ў папярэдніх артыкулах іншыя сінтаксічныя структуры, з якімі суадносяцца беларускія парэміі, адлюстраваныя ў зборніку “Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы” [1], мы прыйшлі да высновы, што сярод парэмічных тэкстаў найбольш частотнае ўжыванне характэрна для простых двухсастаўных сказаў (намі было прааналізавана больш за 1200 такіх адзінак): *На бедных свет стаіць* [1, с. 67]; *Далёкая старонка без ветру сушыць* [1, с. 81]; *Шчырая праца – мазалёвая* [1, с. 121]; *У роднага таткі цяплейшая хатка* [1, с. 144]; *Кепскія песні лети за добрыя слёзы* [1, с. 159]. На другім месцы па частотнасці ўжывання знаходзяцца складаназалежныя сказы (намі было прааналізавана больш за 1000 такіх адзінак): *Дзе панская сіла, там мужыцкая спіна* [1, с. 62]; *Дарагая тая хатка, дзе радзіла мяне матка* [1, с. 81]; *Посціць і жывёла, калі гаспадар не мае* [1, с. 112]; *Сам сябе загубіш, як чужую кабеціну прыгалубіш* [1, с. 141]; *Якая птушка, такі і галасок* [1, с. 164]. Затым можна адзначыць складаназлучаныя парэмічныя канструкцыі (намі было прааналізавана больш за 700 такіх адзінак): *Гітлер хваліцца, а фрыцы валяцца* [1, с. 54]; *Ад парады язык не адваліцца і зубы не высиплюцца* [1, с. 88];

Паміраць збірайся, а жыта сей [1, с. 111]. Простыя аднастаўныя і складаныя бяззлучнікавыя сказы прадстаўлены прыблізна роўнай колькасцю ў беларускіх парэміях (намі было прааналізавана больш за 500 адзінак сярод простых аднастаўных парэмій і каля 500 адзінак сярод бяззлучнікавых складаных парэмічных канструкцый): *Адным сэрцам свету не запаліш* [1, с. 58]; *Сябра за грошы не купіш* [1, с. 94]; *На сытага жарабца не трэба дубца* [1, с. 109]; *На пакроў мароз – сей пад кустом авёс* [1, с. 109]; *Цягаў воўк, пацягнулі і воўка* [1, с. 163]; *Чужы роцік не каўнерык: яго не зашпіліш* [1, с. 163]. Рэдкае ўжыванне складаных сказаў камбінаванай будовы (намі выяўлена чужь больш за 250 такіх адзінак) тлумачыцца тым, што парэмічныя канструкцыі – гэта, як правіла, кароткія, лаканічныя выслоўі. Аднак, нягледзячы на сваю сціслую форму, яны ўражваюць сваёй праўдзівасцю, глыбінёй, разнастайнасцю зместу, шматграннасцю адлюстравання ўнутранага свету чалавека.

Складаныя сказы камбінаванай будовы не так шырока прадстаўлены сярод беларускіх прыказак і прымавак, але яны патрабуюць асаблівай увагі, паколькі пры дапамозе гэтых сінтаксічных канструкцый можна выразіць некалькі тыпаў семантыка-сінтаксічных адносін у адной парэмічнай адзінцы. Перш за ўсё неабходна ўгадаць, што пад складаным сказам з рознымі відамі сувязі ў лінгвістычнай літаратуры разумеюць складаны сказ, у які ўваходзяць тры і больш прэдыкатыўныя часткі, аб'яднаныя ў адно сінтаксічнае цэлае пры дапамозе рознай сінтаксічнай сувязі (напрыклад, падпарадкавальнай і злучальнай або злучнікавай і бяззлучнікавай): *Зямля сялянская, лясы партызанскія, шаша нямецкая, а ўлада савецкая* [1, с. 54]; *Фашысты да нас – як рыба ў нерат: ні ўзад ні ўперад* [1, с. 57]; *Багатаму і ў полі родзіць, і ў хлеве плодзіць, а беднаму дзе ні кінь, то клін* [1, с. 59]. Пры дапамозе сказаў такога тыпу ў беларускіх прыказках і прымаўках могуць давацца парады чалавеку (*На Барыса за рагач бярыся, а прыйдзе багач – кідай рагач, бяры сявеньку ды і сей памаленьку* [1, с. 108]; *Не пытайся, ці галоўка гладка, а пытайся, ці падмеценая хатка* [1, с. 110]; *Не паглядай на чужых жонак: ці скасееш, ці здурнееш* [1, с. 137]), адлюстроўвацца жыццёвыя назіранні (*Як памрэ беднячок – толькі поп ды дзячок, памрэ багаты – на трое (на пяць) з хаты* [1, с. 74]; *Як на полі каткі, то хлеба поўныя куткі, а як на полі мятліца, то хлеб ляжыць на паліцы* [1, с. 122]; *Хваляць дзеўку – шчасця гары, а ўбачаць – не прыходзіцца да двара* [1, с. 145]), характарызавацца людзі (*Не той чалавек, што грошы мае, а той чалавек, што няпраўды не мае* [1, с. 161]; *Харошы сынок: бацька тапіўся, сын глядзеў і не бараніў,*

бо ў новых ботах быў [1, с. 145]; Жонка для савету, цёшча для прывету, а матка радней усяго свету [1, с. 203]; Пракоп – такі поп: на чым возе едзе, таму і песенькі пяе [1, с. 293]).

У беларускім мовазнаўстве выдзяляюць чатыры тыпы магчымых аб'яднанняў частак у складаных сінтаксічных канструкцыях у залежнасці ад розных камбінацый, тыпаў сувязі паміж часткамі:

1) са злучальнай і падпарадкавальнай сувяззю (падпарадкавальнай і злучальнай): *Адзін жыве – як хочацца, а другі – як прыйдзеца* [1, с. 59]; *Дзе п'юць ды ядзяць, там Яські не глядзяць, а дзе цяжка – ідзі туды, Яська* [1, с. 63]; *Кажух мае свой дух, а вата пытае, ці далёка хата* [1, с. 209]; *Наварылі кашы, ды невядома, ці паядуць* [1, с. 283];

2) са злучальнай і бяззлучнікавай сувяззю (бяззлучнікавай і злучальнай): *Гора наша – аржаная каша, з'еў бы і такой, ды няма ніякой* [1, с. 62]; *Зямля ўсяго дасць, але ў яе не паложыш – нічога не дасць* [1, с. 103]; *Яму скажы: кароўкі ў хлеў загані, а ён авечкі з хлева выганяе* [1, с. 278];

3) з падпарадкавальнай і бяззлучнікавай сувяззю (бяззлучнікавай і падпарадкавальнай): *Багаты – рагаты: усё глядзіць, каб каго збіць* [1, с. 60]; *Валы не равуць, авечкі не бляюць, калі ў яслях сена* [1, с. 98]; *Тут круцілася, вярцелася, сам не ведаю, дзе дзелася* [1, с. 239];

4) са злучальнай, падпарадкавальнай і бяззлучнікавай сувяззю: *Сказаў, што пугаю на вадзе пляснуў: кругі разышліся – і знаку няма* [1, с. 162]; *Што край, то абычай, што горад, то нораў, а што галава, то розум* [1, с. 248].

Для беларускіх парэмічных канструкцый характэрна парнае размяшчэнне прэдыкатыўных частак у структуры складаных сказаў з рознымі відамі сувязі: *Не так будзе, як пан скажа, а так будзе, як мужык зробіць* [1, с. 68]; *Пакуль да бога, то чорт душу выйме, пакуль да цара, то пан скуру здыме* [1, с. 69]; *Калі маеш хлеб, то будуйся, калі маеш грошы, то правуйся* [1, с. 76]; *Восень кажжа: ураджу, а вясна кажжа: пагляджу* [1, с. 99]; *Што дурань сапсуе, разумны направіць, што разумны сапсуе, ніхто не направіць* [1, с. 157]; *Калі вераць, не бажыся, калі б'юць, не прасіся* [1, с. 210]. Як правіла, пры дапамозе сінтаксічнага паралелізму ў такіх прыказках і прымаўках параўноўваюцца і часам нават супрацьпастаўляюцца розныя з'явы з жыцця беларускага народа: *Хто сядзіць на гліне, той ніколі не згіне, а хто сядзіць на пяску, той есць хлеба на малым куску* [1, с. 120]; *Як ідзе дожджык у сакаўцы, то хлеба будзе ў рукаўцы, а як ідзе дождж у маі, то хлеба будзе і на гультай* [1, с. 122]; *Бацька памрэ, то*

палавіна сіраты, а як маці памрэ, то цэлая сірата [1, с. 128]; Горкая рэдзька, ды ядуць, кепска замужам, ды ідуць [1, с. 130]; І жыў – не любіла, і памёр – не тужыла [1, с. 133]. Трэба дадаць, што паміж такімі парамі прэдыкатыўных частак найбольш часта ўжываецца злучнік *а* (зрэдку злучнікі *але, ды*): *Калі любіш – ажаніся, а не любіш – адкасніся* [1, с. 134]; *Не кажы, што бацька ўзяў, а кажы, што бацька даў* [1, с. 137]; *Не тая радзіна, што мяне радзіла, а тая радзіна, што жонку радзіла* [1, с. 138]; *Як малое падае, то анёл з пярынкаю, а як старое, то чорт з бараною* [1, с. 152]; *Конь вырвецца – здагоніш і зловіш, а слова вырвецца – не зловіш* [1, с. 160]; *Ніхто не бача, як сірата плача, але ўсякі бача, як сірата скача* [1, с. 139]; *Усякі бачыць, што на мне, ды ніхто не бачыць, што ўва мне* [1, с. 181]. Бяззлучнікавая сувязь таксама характэрна для сувязі пар прэдыкатыўных частак: *Пакуль дзеўкай – падсяе, выйдзе замуж – не ўстае* [1, с. 140]; *Як не бачу – душа мрэ, як убачу – з душы прэ* [1, с. 149]; *Іграеш, як знаеш, скачу, як хачу* [1, с. 208]; *Старое хвалі, але за плот валі, новае гудзі, але ў дварэ блюдзі* [1, с. 236].

Акрамя таго, у парэмічных тэкстах вельмі часта сустракаюцца такія складаныя канструкцыі з рознымі відамі сувязі, у якіх сэнс першай прэдыкатыўнай часткі тлумачыцца, паясняецца наступнымі часткамі: *Такая доля: багатаму дбаць, а самому ў холадзе і голадзе паміраць* [1, с. 71]; *У кожнага свая асечка: у багатага не варыць жывот, а ў беднага – печка* [1, с. 71]; *У пана горла – прорва: тысяча працуе, а ён адзін прагарцуе* [1, с. 72]; *Зямля – талерка: што пакладзеш, тое і возьмеш* [1, с. 103]; *Па-рознаму па бацьках плачуць: хто ў кулак, а хто – ніяк* [1, с. 140]; *Сірочае жыццё – як гарох пры дарозе: хто ідзе, той скубне* [1, с. 142]; *Воўк не еўшы, як селянін пагарэўшы: што ўбачыць, тое і трэба* [1, с. 195].

У складаных сказах камбінаванай будовы, якімі прадстаўлены беларускія прыказкі і прымаўкі, аб'ядноўваюцца, як правіла, тры прэдыкатыўныя часткі, паміж якімі выражаюцца розныя семантыка-сіntaxсічныя адносіны: *Пан кладзе пячаць, а мужык глядзіць, адкуль пачаць* [1, с. 70] (супрацьпастаўляльныя і прасторавыя адносіны); *Панскіх груш не руш: як пагніюць, паны самі дадуць* [1, с. 70] (тлумачальныя і часавыя адносіны); *Узяўся за гуж – не кажы, што не дуж* [1, с. 94] (умоўна-выніковыя і дапаўняльныя адносіны); *Гаспадар мой мукў сее, а я рада, што ўмее* [1, с. 253] (супастаўляльныя і дапаўняльныя адносіны). Аднак сярод аналізуемага матэрыялу не менш частотнымі з'яўляюцца складаныя сказы кабінаванай будовы, у якія ўваходзяць чатыры прэдыкатыўныя часткі: *Бацька няхай едзе араць: яго коні знаюць, а я пайду ў карчму: мяне там чакаюць* [1, с. 128] (тлумачальныя і супрацьпастаўляльныя адносіны); *Злодзей абкрадзе –*

сцены астануцца, а жонка памрэ – усё з двара звязе [1, с. 133] (умоўна-выніковыя і супрацьпастаўляльныя адносіны); *Страчаліся – цалаваліся, а як у адну хату сышліся – за чубы ўзяліся* [1, с. 143] (часавыя і супрацьпастаўляльныя адносіны); *Бачылі вочы, што выбіралі, а цяпер ежце, хоць павылазьце* [1, с. 191] (дапаўняльныя, супастаўляльныя і адносіны меры і ступені). Зрэдку можна сустрэць і складаныя сказы камбінаванай будовы, дзе ў адно цэлае аб'яднаны пяць прэдыкатыўных частак: *Ніколі малака з хлебам не пад'еў: вясною малако ёсць – хлеба няма, а ўвосень хлеба намалоціш – карова запусціцца* [1, с. 68] (тлумачальныя і супрацьпастаўляльныя адносіны); *Каза дзярэ лазу, казу дзярэ пастух, пастуха дзярэ пан, пана дзярэ юрыст, а юрыста – чарцей трыста* [1, с. 75] (пералічальныя і супрацьпастаўляльныя адносіны); *У дзеўкі сем скул на баку – і то не ў знаку, а замуж выйдзе, адна сядзе – і тая вадзіць* [1, с. 144] (далучальныя, супрацьпастаўляльныя і выніковыя адносіны). Парэмічныя канструкцыі, прадстаўленыя шасцю прэдыкатыўнымі часткамі з рознымі семантыка-сіntaxічнымі адносінамі, з'яўляюцца адзінкавымі: *Прышоў Пятрок – апаў лісток, прышоў Ілля – апала два, а там і восень – вось і я* [1, с. 113] (часавыя, пералічальныя, супастаўляльныя і далучальныя адносіны).

Намі было заўважана, што з боку структуры парэмічныя канструкцыі, прадстаўленыя складанымі сказами з рознымі відамі сувязі, даволі часта змяшчаюць у сваім складзе няпоўныя прэдыкатыўныя часткі: *Гаспадыня – за талерачку, гаспадар – за гарэлачку, а госьць – у гасцях* [1, с. 88]; *Не той моцны, хто стрымлівае коней, а той, хто стрымлівае сябе* [1, с. 125]; *Сенажаць агледзь, як раса абсохне, а дзеўку – на рабоце* [1, с. 142]; *Пакуль вочы – свет, пакуль рукі – хлеб* [1, с. 171]; *Галоднаму – ежы, халоднаму – цяпла, а сытаму – музыкі* [1, с. 197]; *Як у суд ідуць – абодва хваляцца, а з суда – адзін* [1, с. 140]. Гэта, на нашу думку, тлумачыцца імкненнем таго, хто гаворыць, да перадачы глыбокага сэнсу пры дапамозе сціслай, лаканічнай канструкцыі.

Пунктуацыйнае афармленне складаных парэмічных канструкцый з рознымі відамі сувязі, як правіла, адпавядае правілам сучаснай беларускай мовы і залежыць ад сэнсавых адносін, якія выражаюцца паміж прэдыкатыўнымі часткамі: *З разумным пагавары – розуму набярэшся, а з дурнем – і свой страціш* [1, с. 205]; *Ідзеш на чужую старану – пільнуйся, каб не было сараму* [1, с. 208]; *Куды просяць – не часці, а дзе не просяць – абыйдзі* [1, с. 214]; *Рыба шукае, дзе глыбей, а чалавек – дзе ляпей* [1, с. 233]; *Смех з панскіх ботаў: адзін згарэў, а другі сабака з'еў* [1, с. 235]; *Што край, то абычай, што горад, то*

нораў, а што галава, то розум [1, с. 248]; Гультай кажа: хоць няўежна, але ўлежна [1, с. 254]; Чорт ведае, што дзее: не ўзараўшы, пшанічку сее [1, с. 263]; Шлёп у балота, а людзі скажуць: п'яны быў – у балота лёг [1, с. 306]. Аднак сустракаюцца адхіленні ад агульных пунктуацыйных правіл сучаснай беларускай літаратурнай мовы: *Бяроза не пагроза, – дзе яна стаіць, там і шуміць* [1, с. 194] (коска і працяжнік замест двукроп'я); *Бачыш, які пан тараваты, сам ракі паеў, а юшку ўбогім аддаў* [1, с. 279] (коска пасля другой прэдыкатыўнай часткі замест двукроп'я). Трэба дадаць, што пунктуацыйныя памылкі сустракаюцца не толькі паміж прэдыкатыўнымі часткамі, але і ў межах саміх частак: *Госць, як нявольнік: ляжа, хоць і ў пярыну паложцаць* [1, с. 89] (коска паміж дзейнікам і выказнікам у першай частцы не патрэбна); *Адзін сын – не сын, два сыны – паўсына, а толькі тры сыны – сын* [1, с. 126] (працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам у першай частцы не патрэбны); *Сіроцае жыццё – як гарох пры дарозе: хто ідзе, той скубне* [1, с. 142] (працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам у першай частцы не ставіцца). Часам назіраецца неапраўданае ўжыванне двух знакаў прыпынку адначасова: *Якое дрэва, такі клін, – які бацька, такі сын* [1, с. 149].

Такім чынам, прыказкі і прымаўкі, з'яўляючыся духоўным скарбам беларускай нацыі, змяшчаюць у сабе вялікі аб'ём інфармацыі пра побыт, звычкі і маральныя каштоўнасці народа і маюць багацейшы матэрыял для розных лінгвістычных даследаванняў.

Літаратура

1 Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склад. Ф. Янкоўскі. – Мінск : Бел. навука, 2004. – 494 с.

УДК 811.161.3'242'373:398.91(=161.3)

А. П. Шукаловіч

Антанімічныя карэляцыі ў беларускіх парэміях

У артыкуле апісваецца выкарыстанне антонімаў у беларускіх парэміях; разглядаецца семантычная структура антанімічнай лексічнай адзінкі, аналізуецца ўнутраны механізм стварэння кантраснага паказу прадметаў і з'яў аб'ектыўнай рэчаіснасці,